

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казакский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series «Philological sciences»

№1(71)

Алматы, 2020

Жанбершинева У. Хорезмидің "Мухаббат-намасы" Сырда туған Zhanbershieva U. Work "Muhabbat-nama" of Khorezmi monument created on the Syrdariya.....	319
Тамаев А., Сакхитжанова З., Бескемпірова А. Folklore in Kazakhstan: general review of kazakh folk literature collection and research.....	325
Тамаев А., Сахитжанова З., Бескемпірова А. Қазақстандағы фольклор: қазақ халық ауыз әдебиетінің жиналуы мен зерттелуіне жалпы шолу.....	
Бораш Р., Каримова Г. М.Әуезовтің тарихи – ғұмырнамалық драмаларындағы Абай бейнесі.....	331
Borash R., Karimova G. Image of Abay in the historical and biographic dramas of M.Auezov.....	
Каримова Г. Оралхан Бөкей повесіндегі проблематика.....	335
Karimova G. Problems in the story of Oralkhan Bokei.....	
Қартаева А., Мұқтарова Ә., Саметова Ф. Абай жайлы естеліктердегі ақын бейнесі.....	340
Kartayeva A., Muktarova A., Sametova F. Image of a poet in about Abai.....	
Оралова Г. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуен.....	344
Oralova G. Novelty of thoughts and new voices in youth poetry over the years of independence.....	
Smagulova A., Tussupova A., Matkerimova R. Art relations between kazakh, english and american literature.....	350
Смагулова А., Тусупова А., Маткеримова Р. Қазақ, ағылшын және америка әдебиеттері арасындағы көркем қарым-қатынас.....	
Сарбасов Б., Төлеуова Г. Көне түркі ескерткіштеріндегі космогониялық мифтер.....	358
Sarbasov B., Tuleuova G. Cosmogonic myths in ancient Turkic monuments.....	
Көшекөва А. "Қозы көрпеш – Баян сұлу" жырындағы ат бейнесі Koshekova A. Horse's image in poem "Kozy korpesh - Bayan sulu"	362
Машакова А., Хабутдинова М. Современная детская литература на примере творчества татарских авторов.....	367
Mashakova A., Habutdinova M. Modern children's literature based on the example of the creative writings of the tatar authors.....	
Алдабергенова А. Функциональный анализ переводческой практики литературы Абсурда (на примере романа Дж.Хеллера) Aldabergenova A. Functional analysis of translation practice of the Absurd literature (on the example of the novel by J.Heller).....	373
Қожабекова Ж. Қазақстанның батыс өңіріндегі қазіргі айтыстың идеялық ерекшеліктері.....	378
Kozhabekova Z. Ideologic peculiarities of the contemporary aitys in the western Kazakhstan.....	
Zhunosova M., Aitbaeva B., Ordabaeva Z. Epos "Manas" in the studies of Mukhtar Omarhanuly.....	384
Жүнісова М., Айтбаева Б., Ордабаева З. Мұхтар Омарханұлы зерттеулеріндегі "Манас" эпосы.....	

КОСМОГОНИЧЕСКИЕ МИФЫ В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация

Фольклорные мифы в тюркских памятниках являются одним из важнейших вопросов в области литературы. Эти мифы, которые легли в основу жизни наших предков, еще не до конца изучены. Природные явления вокруг: солнце, луна, земля, звезда, гора, дерево и т. Д. явления считались священными. Космические образы давно стали мифическим понятием древних людей и стали регулярными поэтическими фигурами устной литературы. Эта научная статья в основном проанализирует фольклорные мифы в тюркских памятниках и определит, насколько они важны.

Ключевые слова: поэтические образы, космические изображения, литературные, художественные методы, древние верования, космогонические мифы

Кіріспе.Түркі ескерткіштеріндегі космогониялық мифтердің зерттелуі. Адам танымның алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған. Айнала табиғаттағы Күн, Ай, Жер, Жұлдыз, Тау т.б. құбылыстарға қасиет беріп, киелі санау, олармен қарым-қатынаста белгілі бір заңдылықтарды сақтаудың мәні – ол шарт бұзылса адам кеселге, ауруға, өлімге ұшырайды деген сенім. Сондықтан отқа, суға түкірме, аттама, айға қол шошайтпа, күн батарда ұйықтама, жер сабалама деген сияқты түрлі ұғымдардың әрқайсының өзіндік мәні бар.Өйткені дүние жүзінің көптеген халықтары, солардың ішінде түркі, монғол халықтары да, ерте кезде табиғат сырларын түсінбеген. Ертедегі адамдардың дүниетану шама-шарқы төмен болғандықтан жаратылыс көріністерінің әр алуан түрлерін (ай мен күн, бұлт пен дауыл т.б.) жарылқаушы күш ретінде қабылдап, оларға сиынған, медет тілеген. “Шамандық сенімнің дүниеге келуі, – деп жазады Ш.Уәлиханов – жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып табылады” [1,171]. Осындай арғы замандардың айғағы болған Ай, Күн, Аспан, Жұлдыз сияқты космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен сәйкес туып, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған [1,172].Алайда бұл ұғымдар аталып отырған ескерткіште тікелей негізгі кейіпкер болмысымен тығыз қабысып жатады. Өйткені, ол күннің нұрынан пайда болады. Жалпы, дүниежүзі тарихында атакты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбіне күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады.

Ежелдегі адамдар басында сәулесі болған, текті адамды нұрдан жаратылған етіп көрсету, ол құбылыс келе-келе мақсатты түрдегі қолданылатын фольклорлық әдіске айналған. Күн нұрынан пайда болу мотиві Шыңғысханның дүниеге келуіне байланысты т.б. қазақ жырларында көрініс табады. Ежелгі түркі аңыз, эпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың “Манас” атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді [2,101].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атакты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: “Адам баласы мәдениеттің негүрлым төменгі сатыларында болған уақытта “ғажайып туу” елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін “күннің құдайы Раньң тұқымымыз” деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар”, – деп жазған [3,207-208].

Талқылау.Түркі халықтары фольклорындағы космогониялық мифтердің мәні. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: “Фольклор и действительность” атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырады және бұл мотивтің

Арастарда, бір жағынан, рулардың бабалары болса, екінші жағынан, ел екі жағынан, неке мен семьялық қатынастардың үйлену дүниелеріне көшірілгенін көруге болады”, – дейтін пікірін шындығында, бүкіл түркі тарихында Тәңір – көктегі ер рөлінде, ал Ұмай – жер-ана болып қабылданады [6,73]. Сонда, жоғарыда Е.М.Мелетинский айтқандай, қазақта да аспан – әке, жер – ана ретінде (Тәңір – Ұмай түрінде) әлемнің ер мен әйелділігі құдайлар болып саналған деуге әбден болады, – деп тереңдей қарастырса, С.А.Қасқабасов пікірлерінің дәйегін осы ескерткіштен анық көруге болады.Себебі, “Оғыз еліне” ескерткішінде тек Ай мен Күн, Жұлдыз секілді аспан денелеріне қатысты ұғымдар ғана емес, Жер, Тау, Теңіз ұғымдары да басты мән неленеді. Оғыз қағанның екінші рет үйленіп, ол әлемнің ер мен әйелден дүниеге келуі, төмендегідей баяндалады: “Бір күндері Оғыз қаған тағы да аңға барды (ол аңға жүре) бір көлдің ортасынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қуысында бір қыз жалғыз отырғанын көрді. Оған қарап көрікті бір қыз екен. Ол қыздың көзі көкпен де көгірек, шашы теңіз толқынындай, аяқтары да теңіз. Осы қыз сондай көрікті еді: жер басқан ел-жұрт оны көрсе: “Ай, ай! Ах, ах! Өлсеңдер, – деп сүттен қымыз болатындай еді. Оғыз қағанның оны көргенде ынтығы кетті, жүрегіне от қатты. Оған сұлақ алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтіп, қыз мекенінің жері жарыды, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк деп ат қойды, екіншісіне Тау деп, үшіншісіне Тау мен Теңіз деп ат қойды” [5,56].

Оғыз қағанның аң аулап жүріп тапқан теңдесі болуы мүмкін, қызға ғашық болып, оған да үйленгені, одан үш ұл бала туылғаны, есімдерінің “Көк”, “Тау” және “Теңіз” деп қойғаны тартымды етіп баяндалады. Осындағы “Көк” – шаманизмнің негізгі. Шаманизмнің негізін құрайтын тотемдік және анимистік түсініктердің көп бөлігін түркі-ермен жан-жақты таралғанын ешкім де жоққа шығармайды. Ал тәңірліктің көне түркі дәуірінде түскі жүйеге түсіп, дін дәрежесіне көтерілгенін дәлелдеуші ғылымдардың бірі Л.П.Потанин. Бұл дәуір біздің заманымыздың VI-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Түрік қағанаты (552-744) және оған қосылып ұйғыр қағанатының (745-840 жылдар) этникалық ядросын құраған түрік тайпасының Тәңір, Ұмай, Жер – Су аталатын құдайлары қазіргі көптеген түркі халықтарында сақталып қалған емес.

Қорытынды.Қорыта айтқанда, Тәңірлік сенімдерінің тәңірлердің мемлекеттік бір ізділікке түсіп үлгермегендігі, тек түркі қағанаты тұсында ғана емес, жермен неленгендігі, бірақ кейінгі мұсылман дінінің ықпалына байланысы көкпен “Жалғыз Алланың” басыуы, кейбір көп тәңірлік ұғымдардың мұсылмандық дәуіріне дейін кеткені белгілі.Оғыз қаған жаратылысындағы тәңірмен байланыстылық көне түркі ескерткіштердің тұрақты мотиві екендігі белгілі. Ол жөнінде Ш.Ыбыраев: “Демек, қағанның тәңірмен жаратылысы алдымен алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дәуірден болып шықты. Біз үшін мұның маңызы зор деп” – деп ой қорытады.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі және оған ағаштың қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фантомының түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көкпен де көгірек, шашы теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жер мен Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк Тәңірінің нышаны болуы. Оған қарама-қарсы тұмандылардағы қаһарманның ағаш қуысында дүниеге келу мотивінің негізінде көне түркілердің ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1) Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1983. – 100 б. - кітап
- 2) Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 100 б. - кітап
- 3) Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Советский писатель, 1986. – 325 с. - кітап
- 4) Толстов С.П. Пережитки тотемизма в сказании о рождении у Туркмен. // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. №1. С. 1-4.
- 5) Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 279 б. - кітап
- 6) Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва: Советский писатель, 1975. – кітап
- 7) Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық ертегілерінің поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1991. – 296б. - кітап